

منهج تاریخ‌نگاری البیرونی در تحقیق ماللهند

نگارنده: پوهاند فضل‌الرحمن فقیهی^۱

چکیده

ابوریحان بیرونی از دانشمندان بزرگ حوزه جغرافیایی ماست که صیت دانش و تحقیق وی، تمام جهان را درنوردیده است. او در حوزه‌های تاریخ، جغرافیا، هیئت، نجوم و سایر علوم روزگار خویش صاحب‌نظر بوده و تألیفات ارزشمندی را از خود به یادگار گذاشته است. مهم‌ترین بخش آثار البیرونی، آثار تاریخی اوست که توجه اهل تحقیق را همیشه در درازنای زمان به خود معطوف می‌دارد. یکی از آثار مهم و ارزشمند او در علم تاریخ، کتاب تحقیق ماللهند اوست که همیشه از زمان مؤلف تاکنون مورد توجه پژوهش‌گران بوده و به‌عنوان یکی از مراجع موثق بدان نگریسته‌اند. ضمن این که محتوای این اثر، سابقه تاریخی سرزمین هند را برجسته و تبیین می‌نماید، پیوندهای فرهنگی و تمدنی میان حوزه جغرافیایی ما و حوزه هند را به منصبه شهود می‌گذارد و بدین‌گونه داد و ستد تمدن‌ها و افکار، بین گروه‌ها و طوایف جامعه انسانی را رونمایی می‌کند. منهج و شیوه پژوهش و کار این اثر که بیشتر به شکل میدانی صورت گرفته، بحثی است که تا حال به صورت متمرکز بدان پرداخته نشده است. این مقاله، منهج و روش تألیف و تحقیق ابوریحان بیرونی در نوشتن و پژوهش تحقیق ماللهند را تبیین می‌کند و نقش اثر را در پیوند رابطه تمدنی میان هند و سایر سرزمین‌های جامعه انسانی تبیین می‌نماید. در نتیجه پاسخ می‌دهد که البیرونی چه شیوه و منهجی را در تهیه این کتاب خویش در پیش داشته و این اثر با توجه به منهج محقق، چه امتیازاتی را از نگاه ارزش تاریخی خود دارا می‌باشد؟ موادکار در این مقاله کتابخانه‌یی است که به روش تحلیلی، اسنادی و توصیفی به نگارش آمده است.

واژه‌گان کلیدی: بیرونی، تحقیق ماللهند، هند، خراسان و اشتراکات

تمدنی.

^۱ استاد فاکولته ادبیات پوهنتون هرات

مقدمه

تمدن و فرهنگ در جامعه انسانی، بسی ارزشمند است و همین داشتن قابلیت تمدن و فرهنگ، فرق اساسی میان نوع انسان و سایر زنده‌جان‌ها می‌باشد. جوامع گوناگون بشریت، دارای تمدن‌های متنوع‌اند و رابطه میان این تمدن‌ها با مطالعه دقیق آن‌ها میسر است. با این تمهید می‌توان گفت، آثاری که به توضیح تمدن‌های انسانی پرداخته‌اند با اهمیت‌اند و در گسترش و همه‌گانی‌سازی این تمدن‌ها نقش اساسی را دارا می‌باشند.

شبه قاره هند یکی از مراکز باستانی است که تمدنی کهن را در دامان خود پرورده است و ضمن وجود نسله‌های گوناگون فکری در آن سرزمین، میان تمدن مردم هند و سایر تمدن‌ها پیوندها و تأثیر و تأثرهایی بوده است. یکی از آثاری که به بیان تمدن و فرهنگ سرزمین هند پرداخته، تحقیق ماللهند، اثر معروف ابوریحان بیرونی، دانشمند شرق اسلامی است که توانسته با این اثرش، سهم ارزنده‌ای را در معرفی تمدن و فرهنگ هند و پیوند آن با سایر تمدن‌ها ایفا کند. این مقاله در صدد تبیین منهج ابوریحان در کتاب تحقیق ماللهند است و ویژگی‌های تألیف آن را روشن می‌گرداند.

اهمیت موضوع در این است که تحقیق ماللهند، با جامعیت خود، خواننده را نه تنها به افق‌های روشن و دقیق از تمدن و فرهنگ مردم هند آشنا می‌سازد؛ بلکه پیوند میان آنان با سایر ملل جهان را آینه‌داری می‌نماید. مطالعه و تمرکز بر این اثر، هم برای مسلمانان و هم برای پیروان سایر کیش‌ها و ادیان، منبع معلومات موثق و ارزشمندی است.

در باره این اثر ارزشمند بیرونی، مقالاتی نوشته شده، ابراز نظرهایی در باب محتوای آن صورت گرفته و در همایش‌های پژوهشی در این راستا حرف‌هایی زده شده است؛ چنانچه به عنوان نمونه، می‌توان از همایش بین‌المللی ابوریحان بیرونی یاد کرد که در سال ۲۰۱۰ میلادی در دهلی جدید برگزار شده بود و مجموعه مقالات آن همایش، در راستای شخصیت و آثار ابوریحان بیرونی به چاپ رسید؛ با وجود این همه تا اکنون بر منهج تألیف و ویژگی‌های منهجی کتاب تحقیق ماللهند به گونه متمرکز بحثی صورت نگرفته است.

هدف از این مقاله، تبیین روش و منهج ابوریحان بیرونی در تألیف کتاب تحقیق ماللهند و توضیح روش‌هایی است که وی در تهیه آن استفاده برده است، که طبعاً خواننده را به اهمیت و ارزش این اثر جامع، آشنا خواهد ساخت.

بر مبنای چنین هدفی، این مقاله به این پرسش‌ها پاسخ خواهد داد که: تحقیق ماللهند، تألیف ابوریحان بیرونی از چه ارزشمندی‌یی برخوردار است؟ این اثر در تبیین پیوند میان تمدن‌ها چه نقشی را ایفا کرده است؟ ابوریحان بیرونی در تألیف این اثر، چه روش و منهجی

را اختیار کرده است؟ روش‌های منهجی ابوریحان بیرونی در کتاب تحقیق ماللهند، در غنمندی این اثر چه تأثیری داشته است؟

منهج کار بیرونی در تألیف این اثر، محور بحث این مقاله است. لذا نخست به معرفی کوتاه ابوریحان بیرونی و جای‌گاه علمی وی پرداخته می‌شود؛ سپس به بیان خصوصیات و ویژگی‌هایی پرداخته می‌شود که وی در منهج تألیف تحقیق ماللهند، به کار بسته و این ویژگی‌های منهجی به گونه مفصل، با استدلال‌های مستند، به بحث گرفته می‌شود.

۱. شخصیت ابوریحان البیرونی

ابوریحان محمد بن احمد بیرونی خوارزمی از دانشمندان بزرگ قرن چهارم و پنجم هجری شرق اسلامی است، که در سال ۳۶۲ ه.ق در منطقه بیرون از توابع خوارزم به دنیا آمد. نسبت وی به بیرون به همین دلیل محل تولد و رشد وی است و آب‌اء و اجدادش در انتخاب این نام تأثیری نداشته‌اند (صفا؛ ۱۴۰۲: ۴). بسیاری از مردم، نام جای وی را «بیرون» و نام خود وی را «بیرونی» به کسر باء تلفظ می‌نمایند؛ اما در تذکره‌ها «بیرون» به فتح باء و سکون یاء و ضم راء و واو ساکن و در آخرش نون «(ابن‌ایبک؛ ۱۴۲۱: ۸، ۹۱) درست پنداشته شده است که موطن ابوریحان بوده و خودش بدان منسوب شده است.

برخی از تذکره‌ها و آثار ثبت رجال علم و دانش، چون صلاح‌الدین خلیل بن‌ایبک بن عبدالله الصفدی (متوفای: ۷۶۴ ه.ق) وی را ابوریحان احمد بن محمد بیرونی (ابن‌ایبک؛ ۱۴۲۰: ۱۴، ۱۰۸) ثبت کرده‌اند؛ اما تعداد کثیری از اهل علم و تحقیق؛ چون خیرالدین بن محمود زرکلی دمشقی در الاعلام (۲۰۰۲: ۵، ۳۱۴)، سیوطی در بغیة الوعاة (۱، ۵۰)، حسنی طالبی در نزهة الخواطر (۱۴۲۰: ۱، ۷۰)، ابن‌ابی‌اصیبه در عیون‌الانباء فی طبقات الاطباء (بی‌تا: ۴۵۹) و دیگران، نام وی را «ابوریحان محمد بن احمد خوارزمی بیرونی» ثبت کرده‌اند. ابوریحان در بخش‌های گوناگونی از سرزمین‌های خراسان اسلامی زنده‌گی کرد و به مناطق دیگر از جمله هند مسافرت نمود؛ چنان‌که حتی در جریان این سفرهای علمی آثاری را از خود به یادگار گذاشت. ابوریحان بیرونی بعد از تحقیق و تألیف آثار فراوان، در سال ۴۴۰ ه.ق/ ۱۰۴۷ م. (الاعلام زرکلی، ۲۰۰۲: ۵، ۳۱۴) از جهان رحلت نمود.

۲. جای گاه علمی

ابوریحان بیرونی از پُرکارترین دانشمندان دوران خود بود که برعلاوهٔ خوارزم، به مناطق دیگر از جمله خراسان اسلامی سفر کرد و آثاری را نگاشت؛ چنانچه «قانون مسعودی» را برای سلطان مسعود بن محمود بن سبکتگین، تألیف نمود (القفطی؛ ۱۴۲۶: ۱، ۷۹) و نیز کتاب تحقیق ماللهند را در دیار هند در تاریخ و فرهنگ مردم آن دیار به رشتهٔ تحریر در آورد. بیرونی در پهلوی زبان خوارزمی که زبان مادری او بود، زبان عربی را به شکل عالی می‌دانست و تعدادی از آثار خود را بدان زبان نگاشت. نخستین زبان علمی او فارسی بود و بعد از آن به زبان‌های سنسکریت، سریانی و عبرانی نیز مهارت داشت و در ریاضیات و علم افلاک، جای گاه بلند را تصاحب کرده بود. وی برعلاوه، دانشمندی واژه‌شناس، تاریخ‌نگار، جغرافیادان، طبیب و داروشناس بود و به فلسفه مهارت تمام داشت (ندوی؛ ۲۰۱۱: ۲۳۰). ابوریحان به علوم حکمت، هیئت و نجوم دسترسی وافر داشت و در طب و پزشکی و داروسازی صاحب رأی صائب و ذهن ثاقب بود (ابن ابی‌اصیبه: ۴۵۹)؛ از این رو می‌توان او را شخصیت دایرةالمعارفی خطاب کرد.

حرص تمام ابوریحان بیرونی به دانش‌اندوزی و دانش‌گستری، زبان زد همه اهل پژوهش است و او همیشه به آموزش و آموزاندن زنده‌گی خویش را سپری کرد. حرص و تلاش وی در دانش و علوم از سرگذشت وی در هنگام رحلت، بسی نمایان می‌شود. در تذکرها در احوال او ثبت است که: «علی بن عیسی ولوالجی، وقتی که ابوریحان در حالت نزع قرار دارد، به عیادت او می‌رود. ابوریحان از وی مسأله «جذرات فاسده» را می‌پرسد، وی می‌گوید در چنین حالتی باز هم از موضوعات علمی پرسان می‌کنی؟ او به پاسخش می‌گوید، که اگر از دنیا بروم و این مسأله را بدانم، بهتر از این است که دنیا را وداع گویم و بدان جاهل باشم» (حموی؛ ۱۴۱۴: ۵، ۲۳۳۲). این سرگذشت، نهایت علاقهٔ وی را به تعلیم و آموزش می‌رساند.

جای گاه علمی و تبحر ابوریحان بیرونی در علوم، از کثرت تألیفات وی و از محتوای عمیق و ماندگاری آثار وی به‌تر نمود می‌یابد. او آثار زیاد و گران‌بهای را از خود به یادگار گذاشته که مطابق بیان اهل علم (ابن ابی‌اصیبه: ۱، ۴۵۹) از جمله معروف‌ترین آثار وی الْأَثَارُ الْبَاقِيَّةُ عَنِ الْقُرُونِ الْخَالِيَةِ، الْجُمَاهِرُ فِي الْجَوَاهِرِ وَأَنْوَاعِهِ، الصِّدْلَةُ فِي الطَّبِّ (صفا؛ ۱۴۰۲:

۴)، مَقَالِيدُ الْهَيْئَةِ، تَسْطِيحُ الْكَرَةِ، الْعَمَلُ بِالْأَصْطِرْلَابِ، الْقَانُونُ الْمَسْعُودِي، التَّفْهِيمُ فِي صِنَاعَةِ التَّنْجِيمِ، مَقَالَةٌ فِي تَلَاْفِي عَوَارِضِ الزَّلَّةِ فِي كِتَابِ دَلَائِلِ الْقُبَّةِ، رِسَالَةٌ فِي تَهْذِيبِ

الْأَقْوَال، مَقَالَةٌ فِي اسْتِعْمَالِ الْأَصْطِرْلَابِ الْكُرَى، كتاب الأَطْلَال، كتاب الزَّيْجِ الْمَسْعُودِي وَ اخْتِصَارَ كِتَابِ بَطْلِيمُوسِ الْقِلُودِي (ابن ابی‌اصبیعه: ۱، ۴۵۹) را می‌توان نام برد. وی هم‌چنان در ادبیات، دست‌توانایی داشته و به سرایش شعر نیز پرداخته است. در تعدادی از آثار وی اشعاری روایت شده‌اند. از جمله در بغیة الوعاة از وی این ابیات نقل را نقل کرده است:

فَلَا يَغْرِركَ مَنْى لَيْنِ مَسٍّ تَرَاهُ فِى دُرُوسٍ وَاقْتِبَاسٍ
فَإِنِّى أَسْرَعُ الثَّقَلَيْنِ طَرّاً إِلَى خَوْضِ الرَّدَى فِى وَقْتِ بَاسٍ
(سیوطی: ۱، ۵۱)

۳. شاخصه‌های منهج ابوریحان در تحقیق ماللهند

هرکدام از آثار بیرونی در حوزه خود ارزش‌مند و متعالی هستند؛ اما کتاب تحقیق ماللهند، از جمله آثار نادر ابوریحان بیرونی است که توانسته توجه همه جهانیان دانشمند را به خود جلب کند. این کتاب به تبیین جغرافیای تمدنی و فرهنگی سرزمین هند پرداخته و آیینۀ تمام‌نمای روشن و بزرگی از وضع دانش و تمدن و فرهنگ هند قدیم برای مردم است. سرزمین هند، افکار و اندیشه‌های گوناگون و متعددی را در خود پرورده و گسترده‌گی این تمدن و فرهنگ در آنجا، کار نویسندگان را ثقیل و ارزش‌مند ساخته است؛ زیرا ارزش هر اثری، وابسته به دو چیز است: یکی، وابسته به موضوع تألیف اثر و دو دیگر، به پختگی و جامعیت اثر و این‌که چه‌گونه توانسته مطالب را برای مخاطبانش به وجه به‌تر ارائه بدارد. در زیر به ویژگی‌های منهجی و روش کار ابوریحان بیرونی در تألیف تحقیق ماللهند پرداخته می‌شود و این بحث با محورهایی جداگانه به گونه کوتاه و مستدل تبیین می‌گردد.

۳-۱. استفاده از پژوهش میدانی و کتابخانه‌یی

یکی از ویژگی‌های منهج ابوریحان در تحقیق ماللهند، استفاده از دو روش پژوهش میدانی و کتابخانه‌یی است؛ یعنی که وی کوشیده است، هم از منابع نوشتاری و هم از منابع گفتاری بهره‌برد و اثرش را بدین طریق، غنامند گرداند. طرز تألیف و صراحت بیان بیرونی می‌رساند که از منابع مکتوب و غیرمکتوب استفاده برده است.

وی در نخستین سخن کتابش با درج محتوای ضرب‌المثل «شنیدن کی بود مانند دیدن» اشاره داشته و گفته است که: «إِنَّمَا صَدَقَ قَوْلُ الْقَائِلِ لَيْسَ الْخَبَرُ كَالْعَيَانِ / بدون شک، این سخن گوینده راست است که گفته، خبر مانند مشاهده و عیان نیست» (بیرونی: ۱۴۰۲: ۱۳)؛

بدین طریق، او خواسته است، مخاطبان خود را به روش پژوهش میدانی خویش متوجه سازد و ثبات حقیقی و درستی اثرش را بر مبنای مشاهده برای ایشان گوش‌زد نماید. بیرونی از جانب دیگر به منابع مکتوب، ارزش ویژه قائل است و آن‌ها را ماندگارتر می‌شناسد. وی بر این نظر است که: «کتابت نوعی از حفظ دانش است و نزدیک است از روش گفتاری برتر باشد؛ اگر آثار ماندگار قلم نمی‌بود، اخبار اُمت‌های گذشته را ما از کجا به دست می‌آوردیم؟» (همان‌جا).

او در هنگام نقد اندیشه‌ها و نقل آرای ملل گوناگون و به‌ویژه افکار هندیان، از منابع مکتوب‌شان استفاده کرده و حتی به جهت ارائه دلیل چنین منهجی ابراز داشته که: «باید از کتاب‌هایشان، چیزهایی را در این باب وارد سازیم تا حکایت ما مثل یک امر شنیدنی صرف نباشد» (همان: ۲۳). باز در همانجا از کتاب باتنجل، پرسش و پاسخی را نقل کرده که: «سائلی به طور پرسشی می‌گوید: این معبودی که توفیق عبادت را به دست می‌آورد کیست؟ پاسخ‌دهنده می‌گوید: او ذاتی است که با اولیّت و یگانگی‌اش مستغنی است» (همان‌جا). به همین گونه او از کتاب «سانک» استفاده برده و حتی ابراز داشته که این اثر را با پاتنجل به عربی برگردان کرده است (همان: ۱۶).

۲-۳. فراگیری در تبیین تمدن هند

یکی از ویژگی‌های منهج و روش کار ابوریحان بیرونی در تألیف این اثر، فراگیری و گسترده‌گی کار اوست. او فرهنگ و تمدن سرزمین هند، اعم از پسندیده و ناپسند آن را به طور عام به بحث گرفته است: «وی به عنوان فرد مسلمانی تاریخ‌نگار، جغرافیادان، متکلم و فیلسوف، وارد هند شده تا ادیان و عقاید آن سرزمین را با روشی پژوهش‌مندانه به بحث بگیرد و از جغرافیا و سرزمین هند و از دانش‌های آن بنویسد» (حوالی؛ ۱۳۹۷: ۲۱) و چنین هم نمود و اثر ارزشمندی را به میراث گذاشت.

از تألیفات او دانسته می‌شود که او تنها دانش‌مندی جغرافیانگار نبوده است؛ بلکه: «مؤلفی همراه با معرفت گسترده بوده که دایره معلوماتش بسیار وسیع بوده است؛ به گونه‌یی که مشخص‌ساختن علوم که بدان‌ها دسترسی نداشته از مشخص‌ساختن علوم که بدان‌ها مهارت داشته آسان‌تر می‌نماید» (صفا؛ ۱۴۰۲ق: ۴). توسع معلومات ابوریحان بیرونی امری مشهود و غیر قابل انکار است؛ چنان می‌نماید که: «دامنه وسیع علوم و تنوع وسعت اطلاعات و تسلط بر چند زبان است که به او فرصت ورود در موضوعات گوناگون را داده است» (نقابی؛ ۲۰۱۱: ۴۹). یکی از علل فراگیری کار وی در تحقیق ماللهند، شاید مداومت وی در سفر هند

و صرف وقت زیاد برای این کار بوده است؛ زیرا «او طی یک دوره بیست ساله به نقاط مختلف هند سفر کرد و فلسفه هند، ریاضیات، جغرافیا و مذاهب هند را شناخت و مواد اصلی کتاب مشهورش تحقیق ماللهند و قانون مسعودی را فراهم آورد» (جهانتیغ؛ ۲۰۱۱: ۲۰). حقیقت این است که امور زیادی، همراه با تلاش مستمر و استعداد عالی بیرونی در تألیف این اثر با این جامعیت و گسترگی مؤثر بوده است.

۳-۳. واقعیت‌نگاری

واقعیت‌نگاری و تکیه بر نفس‌الامر در احوال، اعمال و افکاری که در هند عملاً وجود داشته یکی از ویژگی‌های کار ابوریحان در تحقیق ماللهند بوده است. نام کامل این اثر، این ویژه‌گی منهجی را آینه‌داری می‌نماید. هم‌چنان که واقعیت امر نیز چنین است. ابوریحان بیرونی اثرش را «تحقیق ماللهند من مقوله مقبولة فی العقل او مردولة» گذاشته تا بنمایاند که در پی بیان واقعیت‌های موجود، بدون در نظرداشت تأیید و یا رد آن‌ها از جانب مؤلف است. برخی از اهل علم، ابراز نظر کرده‌اند که: «مراد بیرونی از چنین منهجی، در این اثر آن بوده که زمینه‌یی برای هر مسلمان راغب در مناقشه و مناظره با اهل هند باشد» (صفا؛ ۱۴۰۲ق: ۵). بدین طریق که مسلمانان نخست با افکار هندیان آشنا شوند و سپس به مناظره و رد دیدگاه‌های منحرفانه آنان بپردازند.

بیرونی در تألیف «تحقیق ماللهند» بدون هیچ تقبیح و تأییدی بر رسوم و وجایب اهل ادیان هند، به بیان واقعیت‌ها اقدام کرده است؛ به طور مثال او در بخش بیان ویژه‌گی‌های برهمن و وجایب او تحت عنوان «فیما یخص البرهمن ویجب علیه مدی عمره ان یفعله» (۱۴۰۳: ۴۱۵) گفته است که: «واجب است، ظروف دسترخوان برهمن علی‌حده باشد و در غیر آن شکسته می‌شود؛ به همین گونه است، آلات طعام برهمن. من بعضی از براهمه را دیدم که برای اقارب خود جایز می‌داند تا با وی در یک ظرف غذا بخورند؛ اما دیگر براهمه چنین کاری را ناروا می‌دانند».

این واقعیت‌نگاری، بیان‌گر هدف متعالی و صداقت در عمل بیرونی است و ثابت می‌سازد که او تحت تأثیر هیچ‌گونه عامل بیرونی و درونی قرار نگرفته است. این بدان دلیل بوده که او روح صداقت علمی در بدن داشته و از هیچ کسی چشم‌داشت مادی نداشته است؛ چنان‌چه این واقعیت حیات اوست و در زنده‌گی‌اش تجلی یافته است. هنگامی که کتاب «قانون مسعودی» را نوشت، سلطان غزنه یک بار فیلی از نقره، برایش جایزه داد؛ اما بیرونی با مناعت نفسی که داشت، از پذیرش آن به عذر بی‌نیازی، معذرت خواست و آن را به خزانه

مسترد نمود» (ابن ایبک؛ ۱۴۲۰: ۶، ۹۲). این داستان، بیان گر عدم توقع چیزی از کسی در زنده گی بیرونی است و این امر باعث می شود تا نگارنده هر اثر، هیچ گونه انحرافی در کارش رخ ندهد.

ابوریحان بیرونی هرچند دارای عقاید و افکار اسلامی بوده است؛ اما این امر او را از بیان واقعیت ها دور نساخته است؛ بنابراین، پژوهش گران بر این نظراند که: «ما للهند نخستین تحقیق در دین پژوهی و مردم شناسی هند است که نویسنده آن به کردار پژوهش گر و محقق امروزی بسیار کوشیده است تا بی شائبه غرض و تعصبات دینی و مسلکی، آنچه را در مورد ادیان، مذاهب و فرق موجود در هند آن روزگار می دیده و یا می خوانده به رشته تحریر در آورد» (بیدمشکی؛ ۲۰۱۱: ۱۷۲). دلیل این همه واقع نگری در تألیف این اثر شاید آن باشد که هدف بیرونی از این کتاب، رد و یا تأیید افکار هندیان نبوده؛ بلکه می خواسته برای عموم افراد جامعه آن روزگار، واقعیت های فکری و تمدنی آن هندیان را تشریح و تبیین کند؛ از همین رو هرچند «بیرونی تجربه گرا بود و... هرگز میراث علمی گذشته گان را بی چون و چرا نمی پذیرفت» (ضیاء الدینی؛ ۲۰۱۱: ۷۲)؛ اما در این اثر، اصلاً به پذیرش و عدم پذیرش افکار و عقاید مردم هند، زیاد وارد نشده؛ بلکه به بیان واقعیت ها در بسا موارد اکتفا کرده است.

۳-۴. پرهیز از تعصب

دوری از تعصب یکی از ویژگی های دیگر منهج ابوریحان بیرونی در تحقیق ماللهند است و این ویژگی در اثرش تبارز دارد. روح بیان ابوریحان در پی آن نبوده تا به هر گونه ممکن به تقبیح اعمال هندووان پردازد و حتی از امور مثبت شان چشم پوشی کند. او با وجود انحراف ثنویت و تعدد الهه در عقاید هندوان، بیان داشته که: آنان «در باب الله سبحانه عقیده منداند که وی یگانه ازل، بدون ابتدا و انتها، مختار در فعل خویش، قادر و حکیم، زنده و زنده کننده، مدبر امور و پایدار دارنده، یگانه و مبرا از اضداد و انداد در ملکوت خویش است، که با هیچ چیزی همانند نیست و هیچ چیزی با وی همانندی ندارد...» (بیرونی، ۱۴۰۳: ۲۳). این می رساند که ایشان تا این حد، با مسلمانان در عقیده شرکت دارند؛ هرچند انحرافات شان هم باقی است.

با این شواهد و امثال آن ثابت می شود که او برخلاف ادعای برخی از نویسندگان که وی را متهم داشتند و گفته اند که: «پاره سخنان تعصب آمیز دیگران را در باب آن ها تکرار می کند» (جهاننیک، ۲۰۱۱: ۲۰)؛ باوجود پایبندی به مبانی اسلام، هیچ گونه تعصبی در پژوهش هایش، به ویژه در کتاب تحقیق ماللهند، وجود ندارد؛ بلکه بر اساس نظر منصفانه

برخی از اهل تحقیق: «مهم‌ترین جنبه شخصیت بیرونی حقیقت‌جویی و دوری از تعصب... اوست» (نقابی، ۲۰۱۱: ۴۵).

اینکه برخی، بیان حقیقت و واقعیت عقاید و افکار هندوان و سایر کیش‌ها در تحقیق ماللهند را به خیال خود تعصب و تنگ‌نظری به شمار آوردند، درست به نظر نمی‌رسد و بر پایه علمی استوار نیست. آنان ادعا کردند که ابوریحان بیرونی: «وقتی از زردشت و بودا به عنوان مدعیان دروغین نبوت نام می‌برد، برخی بر او انتقاداتی کردند و ادعا کردند که گویا به واقعیت‌ها به گونه دیگر نگریسته و تعصب ورزیده است» (جهانتیغ، ۲۰۱۱: ۲۳). حقیقت این است که انتظار تأیید نبوت زردشت از جانب دانش‌مندی چون بیرونی که دارای عقاید توحیدی و قرآنی است، توقع خام‌اندیشانه است؛ زیرا این تنها ابوریحان نیست که زردشت و بودا را مدعیان دروغین نبوت دانسته است؛ بلکه هیچ‌کس از اهل توحید به نبوت این دو شخص، اذعان نکرده است و شواهدی از قرآن و سنت برای اثبات آن وجود ندارد. لذا ابوریحان در نام گرفتن آن دو به عنوان مدعیان دروغین نبوت، بیان واقعیت افکار دانش‌مندان اسلامی را اختیار کرده و از خود چیزی نگفته است.

بیرونی از تعصب به دور است و به تقبیح آن می‌پردازد. وی در بخشی از تحقیق ماللهند (۱۴۰۳ق: ۱۹۷) گفته که: «با دست‌اندازی در عصبیت، بسا اوقات به دلیل جانب‌داری‌های باطل از روش پسندیده منحرف می‌شویم؛ اما خداوند قدم ثابت قدمان خواستار حق را در مسیر حق ثابت نگه می‌دارد»؛ به همین گونه او در هنگام مطالعه افکار نادرست هندوان نیز از واقعیت‌ها چشم‌پوشی نکرده و به بیان هر امری پرداخته است. ملاحظه می‌شود که در زیر عنوان «فی حال الأرواح وترددها بالتناسخ فی العالم» (همان: ۳۹) می‌نویسد: «هم‌چنان که کلمه اخلاص شعار ایمان مسلمانان، تثلیث نشانه نصرانیت و اسبات [عبادت در رزو شنبه] نشانه یهودیت است؛ به همین گونه تناسخ نشانه مهم فرقه هندوان است؛ طوری که هر که آن را نپذیرد، از ایشان نمی‌تواند باشد»؛ بدین طریق، عدم تعصب و وارستگی تحقیق و پژوهش در روح بیان تحقیق ماللهند، جاری و ساری است و او هیچ‌گاهی در تقریر تحریر خویش راه غیرمنصفانه را نپیموده است.

با بیان این موارد ثابت می‌شود که ابوریحان بیرونی: «مردی است آزاده و از لحاظ اعتقادات مذهبی، تعصبی در قلم او مشاهده نمی‌شود» (نقابی، ۲۰۱۱: ۴۵)؛ از همین رو، برخی صاحب‌نظران براین عقیده‌اند که: «عشق به دانایی و گریز از تعصب، دو شاخصه ممتاز اوست» (ضیاء الدینی، ۲۰۱۱: ۷۲).

حکم و ادعای عدم تعصب در کار تحقیق ماللهند را خود آن مرد بزرگ نیز در سخنان خویش ابراز داشته؛ چنانچه از وی نقل شده که گفته است: «بی آن که بهتانی زخم به خصم یا باکی داشته باشم از نقل کلام باطل او که به نزد غیر اهل آن فطیع است؛ از آن رو که همی خواستم که عقاید قوم بدان گونه که هست باز نمایم» (نقابی؛ ۲۰۱۱: ۴۶).

۳-۵. ورود در دانش تطبیقی

دانش تطبیقی و ورود آن در مباحث تحقیق ماللهند، یکی دیگر از ویژه‌گی‌های این اثر است. ابوریحان بیرونی با تبخّری که در تمدّن ملل مختلف داشته و با آشنایی بی‌که با همه آیین‌های آسمانی و غیر آسمانی دارد، میان داشته‌های این آیین‌ها دست به تطبیق زده است. او کوشیده، به تأثیر و تأثر آن‌ها از یکدیگر اشاره‌ها داشته باشد و یا هم وجود تشابه میان دو یا چند آیین در یک تفکر و اندیشه و یا یک عمل و رسم و رواج را بیان نماید.

وجود چنین مقایسه میان آرای ملل گوناگون و دستیابی به تشابهات و تأثیر و تأثرها در کلام وی، زیاد است؛ به گونه مثال وی در تحت عنوان «فی ذکر اعتقادهم فی الموجودات العقلیه والحسیه» (بیرونی؛ ۱۴۰۳ق: ۲۷) در باب اندیشه وحدت صرف (توحید وجودی)، میان رأی هندیان با حکمای یونان و صوفیان مسلمان، مقارنه و مقایسه برقرار کرده و این اندیشه را میان‌شان تقریباً مشترک دانسته است؛ به همین گونه او در باب تناسخ میان یونانیان و هندیان مقارنه برقرار کرده و هردو نحله را در این امر مشترک دانسته است. وی می‌گوید: «تناسخ نشانه گروه هندیان است؛ طوری که هر که آن را نپذیرد، نمی‌تواند از ایشان باشد» (همان: ۲۸). باز ادامه داده و گفته است: «یونانیان نیز در این اعتقاد، با هند موافقت دارند» (همان: ۴۳). باز در ادامه ابراز داشته که صوفیه نیز به همین راه و روش رفته‌اند؛ چنانچه «حلول حق در امکنه مثل آسمان و عرش و کرسی را جایز می‌شمردند و حتی برخی از آنان، حلول حق در تمام عالم و حیوان و درخت و جماد را جایز می‌شمردند و از آن به ظهور کلی تعبیر می‌دارند» (همان: ۴۴).

به همین گونه، بیرونی در تحقیق ماللهند، میان زهد و ریاضت صوفیه و هندیان مقارنه برقرار کرده و وجوه تشابه آن را متبازر ساخته است. او به نقل از کتاب «پاتنجل» می‌گوید که هندیان عقیده دارند که:

«برای عاقل جز زهد در دنیا و قطع نفس از زخارف آن جایز نیست و هرگاه چنین قطع علاقه‌یی به دست آید، از نزد آفریدگار دنیا آرامشی را به دست می‌آرد و از آزار گرمی و سردی نجات حاصل می‌نماید. سرانجام از روشنی خورشید و مهتاب بی‌نیاز می‌گردد و به انوار الهی وصل می‌شود. صوفیه نیز در اشتغال به

حق به راه پاتنجل رفته‌اند و گفتند که تا وقتی به هستی چیزی اشاره داشته باشی، موحد نیستی تا این که همه چیز از تو فنا شود و حق بر اشاره تو استیلا یابد؛ در نتیجه، اشاره کننده و اشاره‌ی باقی نماند؛ بدین طریق در کلام هردو گروه، مفاهیمی موجود است که دلالت بر اتحاد [خالق و مخلوق] می‌نماید...» (همان: ۶۲).

بدین طریق که گفته شد، ابوریحان بیرونی در تألیف کتاب تحقیق ماللهند، در دانش تطبیقی ورود می‌یابد و میان آراء و اندیشه‌های ملل گوناگون مقایسه و مقارنه برقرار می‌نماید؛ طوری که تأثیر و تأثر، میان نحله‌های فکری گوناگون را متباز می‌گرداند.

۳- ۶. نوآوری و بینش‌های تازه

در تحقیق ماللهند، نوآوری‌های جالبی وجود دارد و ابوریحان کوشیده است، چنین روشی را در پیش گیرد. این ویژه‌گی از تبحر وی در علوم و فنون روزگارش و از آگاهی عمیق و گسترده وی به آراء و اندیشه‌های ملل گوناگون سرچشمه گرفته است. ابوریحان در این اثر، نکات تازه و جالبی را ارائه داشته که بسی ارزنده‌اند و با نظریات سایر اهل تحقیق فرق دارند. او در وجه تسمیه صوفیان مسلمان به نام «صوفی» نکته جالب و درخور عنایت را ارائه داشته است.

بیرونی بعد از مقارنه میان افکار هندیان و یونانیان و صوفیه مسلمان، حتی بدین باور است که نام صوفی از «صوف» به حرف صاد نه بلکه از «سُوف» به حرف سین گرفته شده و «سُوف» در یونانی، معنای حکمت را افاده می‌کند، که بدین ترتیب، فیلسوف به معنای دوست‌دار حکمت است. وقتی در اسلام هم گروهی دیدگاه‌هایی نزدیک به آنان را اختیار کردند، به نام‌شان نامیده شدند و خود را «سوفی» نامیدند که به تدریج و تصحیف، صوفی گردید. او بیان داشته که نسبت‌شان به «صُفّه» آن‌هم به دلیل توکل و اینکه آنان در عصر پیامبر، صلی‌الله علیه وسلم، اصحاب توکل بوده باشند، دلیل ناآشنایی مدعی این حرف به این امر است (بیرونی؛ ۱۴۰۳: ۲۷).

همین نوآوری و کشف امور جدید است که او را در بسا موارد کاشف برخی امور دانسته‌اند و او به حق که چنین ذهن صاحب کشف و اختراع بوده است. علامه تفتازانی در شرح مقاصد (۱۴۰۱: ۳۷۶) وی را کاشف و واضع جدولی دانسته که مقدار کثافت فلزات تسعه در آن سنجیده می‌شده است.

۳- ۷. تهوّر و نترس بودن در بیان

یکی دیگر از ویژگی‌های منهج ابوریحان در مباحث کتاب تحقیق ماللهند و سایر آثار وی، تهوّر و نترس بودن وی است. او «در باره مسائل کلامی و اعتقادی گاهی در آثارش شباهتی کامل به فیلسوفی بی طرف دارد که مطالب را با آزادمنشی خاصی، مورد بحث و مطالعه قرار می‌دهد» (نقابی؛ ۲۰۱۱: ۴۷)؛ بدین طریق او با صراحتِ لهجه به بیان افکار و اندیشه‌هایش پرداخته و از کسی ترس و هراسی نداشته است.

انتساب صوفیه اسلامی به «صفای قلب» و به «اهل صفه» که از یاران پیامبر، صلی الله علیه وسلم، بودند و در توکل و عبادت، برتر به شمار می‌رفتند، یکی از افتخارات صوفیه مسلمان بوده است؛ اما ابوریحان بیرونی - طوری که پیشتر اشاره شد - در تحقیق ماللهند، بدون این که ترس و هراسی از این گروه بزرگ در دل داشته باشد، بر این اندیشه خط بطلان می‌کشد و ایشان را به «سوف» نسبت می‌دهد که به معنای حکمت است و ریشه در آیین فلاسفه دارد (بیرونی؛ ۱۴۰۳: ۲۷).

بیرونی در این باره حتی به ردّ شدید رأی ابوالفتح بستی می‌پردازد که در باب وجه تسمیه صوفیان بدین نام ارائه داشته است. وی می‌گوید که وی از حق عدول کرده و گفته است:

تنازع الناس فی الصوفی واختلفوا // قدما وظنّوه مشتقّا من الصوف
ولست أنحل هذا الاسم غیر فتی // صافی فصوصی حتی لقّب الصوفی (بیرونی، ۱۴۰۳ق: ۲۷)

(مردم در لقب صوفی از قدیم، نزاع کردند و اختلاف ورزیدند و آن را مشتق از صوف [پشم] پنداشتند. من این اسم را اطلاق نمی‌کنم؛ جز بر جوان مرد پاکیزه‌یی که صفا ورزیده باشد تا به صوفی ملقب شده باشد).

او بدین طریق با وضاحت و صراحت کامل، به رد سخن ابوالفتح بستی و دیگر صاحب‌نظران پرداخته و از این ابراز نظر، هیچ ترس و هراسی نداشته است. همین صراحتِ لهجه در بیان، در تمام کتاب تحقیق ماللهند مشهود است و شاید از ویژگی‌های بیان بیرونی در تمام آثار وی باشد.

۳- ۸. پیچیده‌گی سخن در بحث‌ها

بیرونی دانشمندی است که همواره در آثارش، از جمله در تحقیق ماللهند، به بیان موضوعات عمیق و دشوار پرداخته است؛ برعلاوه نسبت به تبخّر وی در علوم و زبان‌های

گوناگون و در علم اللغة و واژه‌شناسی، کلامش ثقیل شده و مطابق سویه سطح بالای جامعه علمی قرار گرفته است.

او همه آثارش و از جمله تحقیق ماللهند را برای عموم مردم نمی‌نویسد؛ بلکه مخاطبانش افراد خاص و ویژه‌اند که باید اهل علم و تحقیق باشند؛ از این‌رو حتی در ایراد مطالب اثرش کم‌تر به ارائه مثال می‌پردازد؛ از این‌رو گفته است که: «از ایراد مثال پرهیز می‌کنم تا خواننده آن‌ها برای درک مطالبی که در آن‌ها ودیعه گذارده‌ام کوشش و اجتهاد به خرج دهد و این طبعاً برای کسی میسر است که صاحب اطلاع و مجتهد و دوست‌دار علم باشد و برای مردمی که از این دسته نیستند، تفاوتی نمی‌بینم که آن را دریابند یا درک نکنند؛ زیرا فهم و یا عدم فهم آنان برای من یکسان است» (نقابی؛ ۲۰۱۱: ۴۹)؛ بدین ترتیب، بلندی منهج تألیف آثار بیرونی و از جمله تحقیق ماللهند، بیان‌گر جای‌گاه والای خود بیرونی در حوزه علوم روزگار اوست؛ بدین سبب است که او مخاطبان ویژه و خاصی را برای آثارش برگزیده است.

نتیجه‌گیری

از آن‌چه در این مقاله گفته آمد، نتایج زیر به دست می‌آید:

ابوریحان محمد بن احمد بیرونی خوارزمی از دانش‌مندان بزرگ جهان اسلام و به‌خصوص حوزه شرق اسلامی است که در حوزه‌های گوناگون علوم و فنون، صاحب‌نظر و اهل تحقیق بوده است. او توانسته است، آثار زیاد و ارزش‌مندی را از خود به یادگار گذارد و آثار و نظریات گران‌بهایش، همیشه مورد استفاده اهل دانش و پژوهش قرار گرفته و از آن‌ها استفاده بزرگی نموده‌اند. از جمله آثار مهم و ارزنده بیرونی در حوزه تمدن و فرهنگ، کتاب تحقیق ماللهند است که آینه تمام‌نمای فرهنگ و تمدن هند و مقارنه آن با تمدن و فرهنگ سایر ملل مطرح جهان در آن دوران است.

بیرونی در تألیف تحقیق ماللهند، منهج خوب و مورد تأییدی را به کار بسته است؛ طوری که هم از منابع مکتوب و هم از منابع شفاهی و چشم‌دیدهایش استفاده برده است و این دو طریق و روش، بر غنای این اثر بسی افزوده است.

فراگیری در تبیین تمدن هند، واقعیت‌نگاری و عدم تعصب در بیان مطالب، از ویژه‌گی‌های دیگر منهج بیرونی در تحقیق ماللهند می‌باشند. او کوشیده است، تمدن و فرهنگ مردم هند را به گونه جامع و فراگیر، به بحث بگیرد و با دیگر فرهنگ‌ها و تمدن‌ها مقایسه نماید. وی هم‌چنان در تألیف این اثر، از واقعیت‌های آن جامعه هیچ‌گاه چشم‌پوشی

نکرده است و نیز از بیان آن چه در آن جامعه موجود بوده، تعصب نورزیده است. این ویژه‌گی‌ها از روح کلام بیرونی، مشخص و واضح‌اند.

ورود در دانش تطبیقی، نوآوری و بینش‌های تازه، تهور و نترس‌بودن در بیان و پیچیده‌گی سخن در بحث‌ها از دیگر خصیصه‌های منهج بیرونی در تألیف کتاب تحقیق ماللهند است. او در بیان افکار و اندیشه‌های مردم هند و نحله‌های دیگر، دانش تطبیقی را به کار بسته و میان آن‌ها مقارنه و مقایسه برقرار کرده و تأثیر و تأثر را به بحث گرفته است. وی در این راستا، نوآوری‌هایی را ارائه داشته که دیگران از آن یا چشم پوشیده‌اند و یا از آنان پوشیده مانده است. بیرونی در رد آراء و اندیشه‌های دیگران، پژوهش‌گری است که هراسی به خود راه نداده و سخنش همراه با استدلال‌های عقلانی و روایی است و صراحت کامل دارد. این همه ویژه‌گی‌های ارزنده و متعالی، کتاب تحقیق ماللهند ابوریحان بیرونی را کامل‌ترین کتاب در معرفی تمدن و فرهنگ هند آن روزگار ساخته و باعث شده که همه اهل تحقیق و پژوهش، آن را ارزنده بدانند و همیشه مورد استفاده قرار گیرد.

سرچشمه‌ها

۱. ابن ابی اصبیه، موفق الدین ابو العباس احمد بن القاسم بن خلیفه بن یونس. (بی‌تا). **عیون الأنباء فی طبقات الأطباء**. تحقیق نزار رضا، بیروت: دار مکتبة الحیاء.
۲. ابن‌ایبک، صلاح‌الدین خلیل بن ابیک بن عبد الله الصفدی. (۱۴۲۰ هـ - ۲۰۰۰ م). **الوافی بالوفیات**. تحقیق احمد الأرناؤوط وترکی مصطفی. بیروت: دار إحياء التراث.
۳. بیدمشکی، مریم و عباسیان، هما. (۲۰۱۱). «**مصابیح آسمان و مقاطع زمین از نظرگاه ابوریحان بیرونی**». مجموعه مقالات همایش بین‌المللی ابوریحان بیرونی (نقش افکار ابوریحان بیرونی در دنیای امروز). به کوشش قمر غفار. دهلی: جامعه ملیه اسلامیة.
۴. بیرونی، ابوریحان محمد بن احمد خوارزمی. (۱۴۰۳ هـ). **تحقیق ماللهند من مقولة مقبولة فی العقل أو مردؤلة**. چاپ دوم. بیروت: عالم الکتب.
۵. تفتازانی، سعد الدین مسعود بن عمر بن عبدالله. (۱۴۰۱ هـ - ۱۹۸۱ م). **شرح المقاصد فی علم الکلام**. چاپ اول. دوجزء. پاکستان: دار المعارف التعمانیة.
۶. جهان تیغ، مریم خلیلی. (۲۰۱۱ م). «**ابوریحان بیرونی و نگاه غیرمحققانه او به آیین‌های باستانی**». مجموعه مقالات همایش بین‌المللی ابوریحان بیرونی (نقش افکار ابوریحان بیرونی در دنیای امروز). به کوشش قمر غفار. دهلی: جامعه ملیه اسلامیة.

۷. حسنی طالبي، عبد الحی بن فخر الدين بن عبد العلی. (۱۴۲۰ هـ - ۱۹۹۹ م). **الإعلام بمن فی تاريخ الهند من الأعلام المسمى** (نزهة الخواطر وبهجة المسامح والنواظر). چاپ نخست. بیروت - لبنان: دار ابن حزم.
۸. حموی، شهاب الدين أبو عبدالله یاقوت بن عبدالله الرومی. (۱۴۱۴ هـ - ۱۹۹۳ م). **معجم الأدباء** = إرشاد الأريب إلى معرفة الأديب. تحقيق إحسان عباس. بیروت: دار الغرب الإسلامی.
۹. زرکلی الدمشقی، خير الدين بن محمود بن محمد بن علی بن فارس. (۲۰۰۲ م). **الأعلام**. چاپ پانزدهم. بی جا: دار العلم للملایین.
۱۰. سیوطی، جلال الدين عبد الرحمن بن أبی بکر. (بی تا). **بغية الوعاة فی طبقات اللغويين والنحاة**. تحقيق محمد ابو الفضل إبراهيم. لبنان - صيدا: المكتبة العصرية.
۱۱. صفا، علی. (۱۴۰۳ هـ). «مقدمه تحقيق ماللهند من مقوله مقبولة او مردولة». چاپ دوم. بیروت: عالم الكتب.
۱۲. ضیاء الدينی، علی. (۲۰۱۱). «بررسی زمینه های اجتماعی در تکوین اندیشه و شخصیت ابوریحان بیرونی». مجموعه مقالات همایش بین المللی ابوریحان بیرونی (نقش افکار ابوریحان بیرونی در دنیای امروز). به کوشش قمر غفار. دهلی: جامعه ملیه اسلامیة.
۱۳. قفطی، جمال الدين أبو الحسن علی بن یوسف. (۱۴۲۶ هـ - ۲۰۰۵ م). **أخبار العلماء بأخبار الحكماء**. چاپ اول. تحقيق إبراهيم شمس الدين. بیروت - لبنان: الناشر دار الكتب العلمية.
۱۴. ندوی، شفیق احمد خان. (۲۰۱۱ م). «الهند كما يراها ابوریحان البيرونی». مجموعه مقالات همایش بین المللی ابوریحان بیرونی (نقش افکار ابوریحان بیرونی در دنیای امروز). به کوشش قمر غفار. دهلی: جامعه ملیه اسلامیة.
۱۵. نقابی، عفت. (۲۰۱۱ م). «آرای برجسته اخلاقی و علمی ابوریحان بیرونی». مجموعه مقالات همایش بین المللی ابوریحان بیرونی (نقش افکار ابوریحان بیرونی در دنیای امروز). به کوشش قمر غفار. دهلی: جامعه ملیه اسلامیة.